

**МИКОЛА КОСТОМАРОВ ТА ПАНТЕЛЕЙМОН КУЛІШ І ТЕНДЕНЦІЇ
ФОЛЬКЛОРИСТИКИ ХІХ СТОЛІТТЯ**

УДК 821.161.2"18".09 П.Куліш: 39(4)

**ЄВРОПЕЙСЬКІ ФОЛЬКЛОРНІ ТА ЛІТЕРАТУРНІ МОТИВИ У
ТВОРЧОСТІ ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛІША
1840-Х РОКІВ**

Василь ІВАШКІВ

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра української фольклористики імені академіка Філарета Колесси,
вул. Університетська, 1/345, Львів, Україна,
e-mail: folklore@franko.lviv.ua*

Попри постійну увагу до теми України, її минулого і сучасного П. Куліш (1819–1897) у своїй творчій діяльності нерідко використовував і художній досвід європейських літератур (зокрема В. Скотта), переосмислював європейські теми і сюжети, чому сприяли добрі знання культур та мов більшості європейських народів. Це врешті дало підстави М. Хвильовому назвати П. Куліша справжнім європейцем, людиною, яка наблизилася до типу західного інтелігента.

У статті розглянуто особливості трансформації сюжету шостої пісні епопеї Гомера “Одісея” в ідилії “Орися” та інтерпретації теми античності у ранній творчості П. Куліша загалом. Художньо значущою була й слов’янська тема у спадщині письменника, своєрідність якої можна простежити в історичних романах “Михайло Чарнышенко, или Малороссия восемьдесят лет назад” та “Чорна рада”. У першому з названих творів можна говорити й про так звану сербську сюжетну лінію.

Ключові слова: європейська тема в українській літературі, романтизм, ідилія, Гомер.

Хоча для Пантелеймона Куліша (1819–1897) домінантною була тема України, її минулого та сучасного, письменник у своїй творчості водночас нерідко виходив і за межі своєї Батьківщини, змальовуючи й національні особливості інших народів (переважно південних і західних слов’ян), а також використовуючи так звані вічні сюжети, мотиви та образи. Так, готуючись до своєї подорожі Європою, яка відбулася 1858 року, П. Куліш писав П. Плетньову 3 квітня 1857 року: “Я читаю старые хроники славянских племен или этнографические сочинения и выписываю то, что нужно

мне знать для художественного воспроизведения старины и просто для науки. Французы это, немцы, англичане, итальянцы, испанцы нужны мне в моем путешествии только для того, чтобы, зная их, я мог лучше понять славянина в его настоящем и прошедшем. Я не думаю изучать специально ни их истории, ни археологии. Нас и без того слишком много пичкали этим добром. Впрочем я люблю все народы и в особенности их литературы. Да сохранит меня Господь от презрения, с которым отзываются о Европе приверженцы “Русской Беседы!” [4, арк. 12]*.

На мою думку, європейська тема, яка так чи інакше охоплювала всю творчу спадщину П. Куліша (як письменник, нагадаю, він творив упродовж 1839–1897 років, тобто майже протягом 60 років), могла б мати серйозну наукову перспективу. У колі зацікавлень дослідників мала б бути й перекладацька та дослідницька діяльність цього велетня української літератури, який, як він сам писав, знав більшість європейських мов, а відтак, цікавився цими літературами: “Я греческого языка не знаю, латинский знаю мало, но зато читаю по-польски, по-французски, по-немецки, по-итальянски и по-английски” [10, 325]. Тут зазначу, що П. Куліш згодом значно вдосконалив свої знання цих та інших мов, що дало змогу йому зробити низку дуже цікавих та кваліфікованих перекладів. Серед них Біблія, драми В. Шекспіра та Ф. Шіллера, поетичні і прозові твори Дж. Байрона, В. Гете, М. Грабовського, художні переклади чи переробки творів Б. Ауербаха, текст іспанської казки “Півпівника”, врешті, “Історія іспанської літератури”, яка є стислим викладом відомої праці американського іспаніста Д. Тікнора тощо.

Тема європейськості П. Куліша настільки очевидна, що на неї звертали увагу й численні дослідники (зокрема В. Петров, П. Филипович, Б. Нейман, Є. Кирилук та інші), хоча вони, на мою думку, далеко її не вичерпали, навіть не систематизувавши динаміки використання європейських тем і мотивів у його творчості. Водночас ще М. Хвильовий у памфлеті “Культурний епігонізм”, що входив до циклу “Думки проти течії” (вересень–грудень 1925 року), назвавши П. Куліша ідеальним революціонером-громадянином, зазначив: “Здається, тільки він один маячить світлою плямою з темного українського минулого. Тільки його можна вважати за справжнього європейця, за ту людину, яка наблизилась до типу західного інтелігента” [20, 473]. М. Хвильовий водночас критикував і думку відомого свого часу літературознавця О. Дорошкевича про те, що П. Куліш начебто є представником так званої “чорної, тобто реакційної, Європи”. За М. Хвильовим, П. Куліш є уособленням власне “червоної Європи”, яку він (себто М. Хвильовий) розумів як символ боротьби: “як у свій час національні війни були революційним, червоним явищем в історії людськості, так і Куліш для нашої країни був прогресивною, червоною Європою” [20, 473]. Думаю, саме М. Хвильовий виразно вказав на прогресивну суспільно-національну роль П. Куліша в українській історії, якому сповна реалізувати свій величезний потенціал не дала “мертва стіна культурного епігонізму тодішньої (себто другої половини ХІХ століття. – В. І.) української інтелігенції” [20, 473], а тому, “стикнувшись із рідним позадництвом, залишились (мова про П. Куліша та О. Кобилянську. – В. І.) трагічними постатями, повними протиріч і помилок” [20, 473].

Потребу у вивченні іноземних мов та літератур П. Куліш відчув ще наприкінці 1830-х років, коли розпочав свою письменницьку діяльність, навчаючись у Київському університеті. Найголовніший університетський учитель П. Куліша М. Макси-

* У квадратних дужках перша цифра означає номер позиції у списку літератури, друга – номер сторінки у використаній праці.

мович, який, як згодом писав П. Куліш, хоч і “не навчився ни одному иностранному языку для чтения произведений иностранной науки” [14, 111], а в літературних творах радив передусім використовувати народнопоетичні сюжети та мотиви, усе ж “звертав його (себто Куліша. – *В. І.*) увагу на закони іскуства, а той ловив жадібно усяке його слово” [12, 243–244], а також на романи Вальтера Скотта: “Вечорами закликав його до себе на почитанку. Читали вкупі народні пісні українські і розкладавали по розрядам. Потім стали читати Вальтер Скотта – і оце була найбільша користь Кулішеві з того спізнання” [12, 243–244].

Не вдаючись у деталізацію теми “Вальтер Скотт та Пантелеймон Куліш”, зазначу, що у 1920-ті роки про це писав Б. Нейман [18, 127–156], а в наш час її ґрунтовно дослідила канадський україніст Романа Багрій [1]. Мистецьке засвоєння творчої манери В. Скотта можна простежити на прикладі таких історичних романів П. Куліша, як “Михайло Чарнышенко, или Малороссия восемьдесят лет назад”, “Алексей Однорог” та “Чорна рада”, хоча усі ці твори побудовані на матеріалі з української історії.

Така увага до творчості видатного шотланського прозаїка першої третини XIX століття врешті не означає, що його вплив на П. Куліша був винятковим. Сам П. Куліш, згадуючи про початки своєї письменницької та фольклористичної діяльності, писав у мемуарах “Около полу столетия назад. Литературные воспоминания”, що “в одном кармане у меня “Stanica Hulajpolska” (роман польського письменника М. Грабовського. – *В. І.*), в другом Гомерово “Одиссея”, в третьем альбом для рисования...” [9, 119–120].

Як свідчать біографічні дані П. Куліша, у формуванні його творчого мислення органічно переплелися дві основоположні лінії – український фольклор (додам – посилене вивчення національної історії) і літературні впливи традицій європейських (передусім німецької, англійської та слов’янських) літератур. Тому П. Куліш, потрапивши наприкінці 1845 року в Петербург, був уже цілком сформованим письменником: “Уединённая жизнь и долговременное изучение таких писателей, как Гомер, Данте, Шекспир, вместе с изучением истории и народной поэзии своей родины, поставили меня так крепко на ноги, что меня не может увлечь с собою неистовый поток краевщины и других литературных партий” [10, 65].

Шляхом вивчення скарбів українського фольклору і творчої спадщини античності П. Куліш прагнув всебічно осмислити тонку поетичну душу свого народу. Прикладом органічного поєднання гомерівського сюжету та українського фольклору були ідилії П. Куліша 1840-х років. Тому закономірно, що письменника передусім притягувала не військово-героїчна “Іліада”, а казково-побутова “Одиссея”.

Кулішеве захоплення цією античною епопеєю було дуже тривалим, а тому вплив Гомера на П. Куліша у його ранній період творчості загалом (у тому числі ідилії “Орися”, “Повести о старых временах...” та “Самого обыкновенного происшествия”) був всеохопним¹ – здається, він буквально мислив запозиченнями з Гомерових епопей. Але письменник особливо відзначав, що старовинні українські народні звичаї

¹ Водночас було б неправомірно обмежувати сферу впливів на творче мислення раннього П. Куліша лише Гомером та європейським романтизмом – уважний аналіз творчого доробку письменника 1840-х років дає змогу говорити про його мистецьку трансформацію спадщини європейських літератур кількох епох. Для прикладу можна посперитися на епізод з роману “Михайло Чарнышенко”, в якому йдеться про те, як головний герой за завданням запорожця Щербини узявся готувати куліш. Це кашоваріння Михайло сприймав як початок “своего военного бивачного поприща [...] подобно дон Кихоту, принимавшему посвящение в рыцари от трактирщика” [8, ч. II, 57].

“удивительно сходствовали с обычаями патриархальных народов, изображенных Гомером в “Одиссее”, может быть, что и там и здесь человек был еще человеком, т. е. жил и действовал так, как внушало ему нехитрое сердце” [11, 177]¹. Як приклад П. Куліш посилається на чотирнадцяту пісню “Одіссеї”, коли “пастух Евмен угощає невідомого ему странника Улиса” [11, 177].

Підкреслюючи народність “Одіссеї”, П. Куліш там зазначив, що він тоді ще більше полюбив цю “вечно новую, хотя самую обыкновенную сцену”, коли “один старик рассказал мне в Звенигородке, как он когда-то в молодые лета проживал на Запорожьи” [11, 177]. Підтвердженням Кулішевої тези є слова цього діда: “То, бывало, когда придешь на завод (ідеться про так звані запорозькі рибні заводи. – В. І.), то они не станут тебя спрашивать, что ты за человек, а сейчас: “*Дайте лишь козаку попоисти да й чарку горілки піднесіть, бо він, може, здалека йде, то втомивсь*”. Вот когда подкрепишься, то ще ляжь отдохни, да тогда уже спрашивают: “Хто ти такий?” [11, 177]. Прикметно, що П. Куліш не забуває підкреслити цей зв’язок свого творчого мислення і в романі “Михайло Чарнышенко”, зазначаючи, що суддя Животовський шанував свого діда, генерального суддю, “почти так же, как древние греки своих героев-полубогов” [8, ч. I, 27–28].

У словах П. Куліша про патріархальність українських народних звичаїв можна віднайти також відгомін творчих ідей “новочасного Гомера” – шотландського письменника Джеймса Макферсона (1736–1796), якому, як зазначали історики літератури, наприкінці XVIII століття значною мірою “удалось вытеснить Гомера из сердец своих современников” [2, 59]. Сучасний дослідник творчості відомого шотландця зазначав, що “в Европе находили живой отклик те особенности макферсоновской оссианической поэзии, которые отвечали новым преромантическим тенденциям в литературе, – обращение к национальному прошлому, к неприкрашенной природе, к простой нецивизованной жизни, народным сказаниям, выдвигание на первый план естественного чувства, предпочтительно скорбного, меланхолического и т.д.” [17, 492–493]. Неважко помітити, що саме ці особливості значною мірою притаманні усій творчості Куліша-романтика 1840-х років.

Тоді ж П. Куліш у своїх романтичних ідиліях 1840-х років усе ж використав передусім дух не “Оссіана”, а поетичного світу Гомерової “Одіссеї”, який В. Жуковському уявлявся “тихою, широкою, світлою рікою без хвиль, що відображає чисто і точно і небо, і береги, і все, що живе і рухається на берегах; бачиш лише точне відображення, а світлий кристал, що все відображає, ніби не існує” [7, XVI]. Очевидно, саме такий погляд на “Одіссею” дав П. Кулішеві підстави в “Орисі” піднести “патріархальний побут і звичаї багатого українського козацтва на рівень гармонійного гомерівського світу”, а відтак і втілити ідею “соціальної гармонії суспільства й органічної єдності особистості з природою” [24, 283].

Стосовно ідилії “Орися” (написана 1844, а опублікована 1857 року в другому томі “Записок о Южной Руси”) можна говорити про художню трансформацію сюжету шостої пісні “Одіссеї” у творчості українського письменника.

Ідилія “Орися” розпочинається характеристикою головної героїні, красу якої відтінено порівняннями з образами природи: Орися “краща й над ясную зорю в погоду, краща й над повний місяць серед ночі, краща й над саме сонце, що звеселяє й

¹ “Устное повествование бывшего запорожца, [...] Никиты Леонтьевича Коржа” (Одесса, 1842. С. 33). Відомості з цього джерела про життя запорозьців Куліш постійно використовував у своїй творчості першої половини XIX ст., зокрема у романах “Михайло Чарнышенко” та “Чорна рада”.

рибу в морі, і звіря в дуброві, і мак у городі” [16, 199]. Відтак слава про незвичайну Орисину вроду поширилися по всій Україні, “бо в нас, на Україні, скоро було в кого виросте дочка хороша, то вже й знають усюди” [16, 199]. Подібною є характеристика й Навсікаї, доньки феакійського царя Алкіноя, котра є головною героїнею шостої пісні “Одіссеї”: Навсікая – це “Дівчина, вродою й станом струнким до богині подібна” [6, 139].

Як зазначав П. Филипович, образ Навсікаї в “Одіссеї” є епізодичним, хоч і досить рельєфним. Вона “потрібна в поемі, як ланка, що допомагає, з одного боку, дати Одіссеєві змогу продовжити далі мандрівку, з другого – привести його в дім Алкіноя, де він розповідатиме про свої фантастичні пригоди” [19, 144]. Така функціональна роль образу Навсікаї зрозуміла й очевидна – вона, на відміну від Ориси, не є протагоністкою твору.

Услід за Гомером, який порівняв Навсікаю з Артемідією, а тому своєю вродою вона виділялася з-поміж дівчат, що її супроводжували, П. Куліш красу своєї героїні також відтінює красою інших дівчат: “Орися поміж ними, – і як мак у городі всі квітки закрашає, так вона сиділа поміж своїми дівчатами” [16, 202]. Багато хто з молодих хлопців хотів одружитися з Орисею, але все марно: “Не для нас зацвіла ся квітка! Може, хто й застромить її собі за високу шапку, тільки той буде не з нашого десятка” [16, 200]. Ось як виглядає аналогічна ситуація в “Одіссеї”: Афіна каже Навсікаї, що “Кращі-бо з-поміж феаків тебе уже сватають люди” [6, 139]. Однак ні Навсікая, ні Орися ніяк не могли собі вибрати гідного нареченого з-поміж місцевих хлопців. Навсікая “між людей феакійських нікого [...] не вважає Гідним себе, хоч до неї вже сватались люди найкращі” [6, 139]. Врешті й Ориси ніхто не був до вподоби.

Ориси, як і Навсікаї з “Одіссеї”, сниться сон, у якому її покійна мати каже, що весь час благає “Господа милосердного, щоб послав тобі вірну дружину” [16, 201]. Так текст ідилії прямо не вказує на те, чи справді Орися у цей день, який описаний у творі, зустріне свого судженого – у творі не йдеться про те, чи її мати уже отримала відповідь від Бога, як це бачимо, наприклад, в історії про матір праведника Онисима [15, 307–308]. Натомість Афіна прямо каже Навсікаї, що “Близько твій шлюб” [6, 139], а Одісей згодом це їй підтвердив: “Вічні боги [...] мужа й домівку тобі подарують...” [6, 145], що, мабуть, мало б бути своєрідною типологічною вказівкою й на близьке одруження Ориси.

Орися встала “ні смутна, ні весела” [16, 201] і почала готуватися до весілля (не знаючи ще про те, хто ж буде її судженим). Вона чи то з волі матері, чи то сама по собі попросила в батька дозволу поїхати з дівчатами “до Трубайла, під Турову кручу” [16, 201], щоб випрати плаття. Навсікая також їде прати свої речі возом, бо туди було далеко. Однак про свій сон і Навсікая, і Орися своїм батькам не кажуть нічого.

В “Одіссеї” сцена зустрічі дівчини з героєм має інше змістове наповнення, ніж в “Ориси”. Це пов’язано з тим, що шоста пісня є лише невеликим епізодом епопеї, головним персонажем якої є Одісей, а Навсікая лише епізодичною героїнею. В ідилії П. Куліша протагоністкою є Орися. Коли Навсікая їде прати свої плаття, щоб забрати додому Одісея, котрий має вирушати до своєї дружини та сина, то Орися з дівчатами і старим Гривою їдуть на річку, щоб зустріти Орисину долю, “пишного князя” чи “миргородського осауленка” і вказати йому дорогу до Війтовець. Цим зумовлена й відмінність сюжетних ходів в “Одіссеї” та “Ориси”, яка полягає в тому, що осауленко з самого початку мав намір їхати сватати Орисю, а відтак, прямо запитавши про дорогу до села, вирушив туди сам; герой епопеї Гомера не знає нічого про те, куди він потрапив і якою є його подальша дорога – тому Навсікая каже

Одіссеєві про це і пропонує на перепочинок спинитися в домі свого батька Алкіноя¹, водночас обгрунтовуючи, чому той має іти до палацу її батька окремо від неї.

Подальший розвиток подій у Кулішовому творі також значною мірою суголосний “Одіссеї”: обидва герої (і Одіссей, і осауленко), як уже йшлося, прибули до місця свого призначення окремо від гуртів дівчат, хоча герой твору П. Куліша потрапив у дім сотника Таволги до приїзду Орісі, а Навсікая спеціально просить Одіссея прийти до палацу Алкіноя лише тоді, коли він упевниться в тому, що вона з дівчатами уже там. Цікаво, що причина тут майже однакова – героїня “Одіссеї” боїться людських пересудів та й себе знеславить, коли б “Супроти волі своїх улюблених матері й батька Вільно б з мужчинами зналась раніше відкритого шлюбу” [6, 149], хоч і була б не проти, “якби зволив такий (себто, Одіссей. – *В. І.*) чоловіком моїм називатись” [6, 148], а Оріся, як вихована українська дівчина, взагалі не може першою заговорити з незнайомим парубком – очевидно, і саме тому в ідилії є старий Грива. Оріся лише почервоніла, коли дівчата почали говорити, що цей князь її суджений. Автор підкреслив стан внутрішньої схвильованості героїні – Оріся якось непереконливо відкинула думку про своє зацікавлення “князем”, але письменник цьому “не повірив”, тут же зазначивши, що “жаль їй було, сама не знає чом, що він іде свататись” [16, 206]. Коли Навсікаї Одіссей сподобався передусім своєю статуєю, то Орісю вразили очі молодого осауленка: у друкованому виданні П. Куліш упустив таку промовисту фразу після слів: “М’якше од воску дівоче серце. Тане воно од козацьких очей, як од сонця” – [16, 206]: “А вже краших очей не було, може, й на світі, як у того козака” [21, арк. 9].

Загалом мотивації учинків Орісі і Навсікаї ідентичні: обидві вони готуються до весілля. П. Куліш змінив лише мотиви спонуки своєї героїні: дівчині сниться мати, котра і на тому світі, зрозуміло, думає лише про доньку (у словах про благання Господа про щасливе доньчине подружжя маємо також втілення ідеї, що шлюби укладаються на небесах – у першому томі “Записок о Южной Руси” в оповіді старої Дубинихи про блукання потойбічним світом бачимо простонародну інтерпретацію аналогічного мотиву [15, 308–309]), а для Афіни головне – доля Одіссея (турбота про весільний одяг Навсікаї є лише засобом для втілення задуму богині).

Цар Ітаки у подарунок за перебування в домі Алкіноя бажає Навсікаї не лише гарного чоловіка, а й сімейної гармонії у подружньому житті. Ось його слова: “нічого немає певнішого й кращого в світі, Тільки б у злагоді повній жили і домівку тримали Муж із жоною, одним ворогам лиш – на заздросці злісні, Приязним людям – на радість, найбільше ж – собі на утіху” [6, 145].

Щодо цього П. Филипович зазначав, що П. Куліш обробив цей сюжет античної епопеї цілком по-своєму: “Оповідання про незвичайну, хоч в композиції цілої поеми (себто “Одіссеї”. – *В. І.*) передбачену зустріч мандрівника з дівчиною, яка йому допоможе далі продовжувати подорож, у П. Куліша замінилося оповіданням про звичайну зустріч, але подану в незвичайному освітленні, з вживанням засобів мальовничого ландшафту та вставної легенди-казки” [19, 144].

Особливості європейської культури та цивілізації П. Куліш дуже колоритно представив у своїх розлогіх листах, які він писав різним адресатам під час час своєї

¹ Тут можемо говорити й про пряме використання цієї ж сюжетної ситуації “Одіссеї” в “Повести о старых временах...” та “Самом обыкновенном происшествии”: коли Гаврилович та Чуйкевич дізналися, що до їхнього села приїхав молодий панич, послають служниць своїх доньок до нього з запрошенням відпочити саме в їхніх оселях.

подорожі країнами Європи наприкінці 1850-х років, а згодом синтезував у своїй поетичній творчості. Прикладом цього є його вірш “Lago Maggiore”.

У процесі роботи над історичним романом “Михайло Чарнышенко, или Малороссия восемьдесят лет назад” у П. Куліша з’явилося бажання та органічна потреба вивчати не лише літературу західноєвропейських народів, а й слов’ян. Це ми виразно бачимо на прикладі тісної співпраці і дружніх стосунків Куліша з польськими культурними діячами, зокрема М. Грабовським та К. Свідзінським, перекладів Кулішевих творів польською і чеською мовами. Тому закономірно, що молодий письменник прагнув поглибити свої знання мови, літератури і культури західних слов’ян, для чого він добився права на відрядження у слов’янські країни для вивчення їхніх мов, щоб потім посісти кафедру славистики в Петербурзькому чи Київському університеті. Своє перебування в Празі П. Куліш сприймав як можливість у своїй діяльності синтезувати елементи західноєвропейської освіченості з елементами слов’янського духу.

Коли античність була потрібна Кулішеві передусім як сюжетно-емоційна канва для акцентування на схожих ідейно-змістових особливостях українського народу, порівняння етнічних рис українців та греків (це ми бачимо і в його передмові до епопеї “Україна”, що вийшла друком 1843 року), то слов’янська тема постає як уже самостійний компонент його художньої творчості та наукових зацікавлень. Прикладом цього є так звана сербська лінія в першому історичному романі П. Куліша “Михайло Чарнышенко, или Малороссия восемьдесят лет назад” (написаний 1842 року, а опублікований у Києві 1843 року).

Центральну антитезу цього роману П. Куліш ілюструє і на рівні порівняння звичаїв і характерів трьох народів: сербського¹, російського й українського, що є основою сюжетних колізій завершального твору. Питання зіставлення національних особливостей цих народів водночас передбачає акцентування на винятковому значенні України як вільної землі, що дала прихисток й іншим войовничим свободолюбним народам, не лише сербам. П. Куліш зазначав, що болгари, чорногорці, волохи, молдавани, грузини та греки прийшли в Україну “из таких стран, где меряются огнем и железом вошло в привычку. Они бежали от меча, пули и пожара в землю *вольную*, где им обещана была совершенная свобода” [8, ч. III, 168].

Коли сербській темі присвячено майже увесь третій розділ роману, то українсько-російська проблема з’являється фрагментано, хоч і простежується упродовж сторінок майже усього твору. Так, старий Чарниш свою службу покинув через конфлікт із московською адміністрацією, що тоді правила Україною (“правившие Малороссиєю русские вельможи обидели его своим презрением” – [8, ч. I, 49]), а центральний негативний персонаж твору Крижановський уособлював Петербург, відтак і всю Російську імперію. Антитеза українського та російського простежується й на прикладі окремих фраз та реплік. Так, старий суддя Животовський на захоплений Михайлів відгук про “бригадирський чин” єврея Крижанівського зауважив: “Что ж значит московский бригадир перед нашим полковником? Имеет ли он хоть десятую часть той важности и власти, что наш полковник?” [8, ч. I, 16]. Це протиставлення козацько-українського і російського має свій розвиток і на подальших сторінках твору. Так, козак Щербина, коментуючи прислів’я “підвезти москаля” (збрехати), каже про безчинства росіян в Україні: “видно, вам москаля добре

¹ Цікаво, що самі серби виразно усвідомлюють свою національну належність. На запитання козака Щербини про те, хто ж вони такі, серби відповідають: “приехали мы из далекой страны, из Сербии” [8, ч. III, 54].

насолили!” [8, ч. II, 38]. Водночас саме Запорозька Січ, за його словами, не допускала й близько російського духу: “У нас на Запорожьи и духу московского не чутно; а коли який гайдамака часом пристанет до нас из кацапни, мы его зараз на свой лад перевернем: недель через десяток чорт на нем и узнает московскую кожу. Запорожец, да и только!” [8, ч. II, 39].

На думку С. Шевирьова, очевидне новаторство Куліша полягало передусім в ідеї “відтінити характер одного племені іншим” [22, 131], хоча письменник наче і не згадує про ворожнечу між козаками і новосербами, яка “була породжена поселенням новосербів у степу від річки Синюхи до верхів’я ріки Інгулу, яку запорожці з давнини вважали своєю безумовною власністю” [22, 297]. Відмінність внутрішнього побуту українських козаків та сербів Куліш підкреслив і в оповіді Щербини про запорозьке покарання киями біля стовпа, що переважно закінчувалося смертю. Таку смерть запорожець вважає навіть веселою, серби ж засудженому на страту просто стинають голову.

Відтворюючи національні риси героїв-сербів Роксанди, Радивоя і його товаришів, Куліш передусім послуговується сербською народнопоетичною творчістю: “Смерть, кров, раны суть перлы в стихе народной песни сербской¹. А понятие о мести перешло у них даже в религиозную идею: вместо *отомстить за убийство* у них говорят – *освятить душу убитого*” [8, ч. III, 61]. Письменник використав і сербську мову: передаючи розгніваний стан Радивоя, вжив і відповідну лексему: “Говори, *море*, пока корвавые враны не выклевали тебе языка” [8, ч. III, 24]. Характерним був і прапор сербів: “желтое знамя с изображением меча и мертвой головы” [8, ч. III, 18–19].

Характеризуючи риси національного характеру сербів П. Куліш використав і тогочасні фольклористично-історіографічні дослідження, зокрема праці Ю. Венеліна. Український романтик не лише взяв до уваги концепцію цього вченого про те, що “в народных піснях відображається як політичний, так і моральний стан народу” [3, 33–34], а й прямо використав думку Ю. Венеліна про те, що серби й болгари “різко відрізняються від усіх інших слов’янських племен” [3, 34]. Коли у творах фольклору одних народів часто нема “ні жодної краплі крові, ні шаблі, ні кинджала, ні навіть ножика” [3, 34], але натомість є “розпуста, віроломність, інтриги, безчестя, навіть *чари* або отрута” [3, 34], то “задунайські слов’яни не такі люди: в них у всьому має бути трагедія. Хода їх пряма, велична, сценічна, їх життя є трагічною драмою” [3, 34].

Закономірно, що сюжетну ситуацію, в якій ідеться про те, як Роксанда врятувала життя Михайлові Чарнишенкові, коли той, поранений, упав із моста в воду, П. Куліш ілюструє прикладом відомої сербської героїчної пісні про те, як Марко Королевич упізнав батьківську шаблю: “Однако ж взяла таки она его (себто Роксанда Михайла. – *В. І.*) по христианскому милосердию, чтоб излечить его раны, точно так, как та *туркенья-девойка* (курсив П. Куліша. – *В. І.*), которая переняла израненного юнака на реке Марице... Помнишь (Щербина звертається до Радивоя. – *В. І.*), как поют у вас в песне? А этот юнак был никто другой, как отец вашего Марка Кралевича” [8, ч. III, 152].

Описуючи обставини страти серба, котрий не зміг захопити в полон Чарнишенка, П. Куліш не забув вказати на причини відсутності у сербів “правильного политического тела и [...] законов судопроизводства” [8, ч. III, 59], які полягали у

¹ Очевидно, на той час П. Куліш досить серйозно займався власне сербського проблематикою. Про це свідчить хоча б його “Повесть о старых временах и обычаях малороссийских” (1844), в якій він писав: “сельская площадь, которая называется в Малороссии, как и у сербов, *майданом*” [11, 184].

щоденній боротьбі цього народу за своє існування: “идея самосохранения поглощала в них все прочее” [8, ч. III, 59]. Відтак, у сербів “кровавый приговор военначальника сросся с понятиями народа о правосудии и выпадал виновному в общем мнении, как приговор самой судьбы” [8, ч. III, 60]. Цікаво, що лише Щербина певною мірою протестував проти такої страти, хоча і не мав до того серба жодної симпатії. На думку запорожця, воїн має померти достойно, принаймні так, як це заведено на Січі, а тому заявляє жорстоким сербам: “где ж таки видано, чтоб человека убивать как скотину, или резать, как баба курицу” [8, ч. III, 64].

На національний менталітет сербів вплинули й постійна кривава помста та “девохищение”, які “приучили сербов видеть кровь и смерть почти ежедневно” [8, ч. III, 60]. Це яскраво відбилось на їхньому фольклорі: “Все их предания, баллады и песни наполнены трагическими, самыми кровавыми сценами и описаниями” [8, ч. III, 60], а “брат жениха подносит ему за свадебным столом как самый радостный подарок мертвую голову врага его” [8, ч. III, 61]. Коли донька Радивоя Роксанда свою вітчизну назвала “милой Сербией”, батько її виправив, сказавши “кровавой Сербией”.

Порівнюючи національні особливості сербів та українців, письменник слідом за Ю. Венеліним зазначав, що “резаться и стреляться составляет у них такую же потеху, как у нас кулачный бой” [8, ч. III, 61]. Постійне кровожерливе життя, за П. Кулішем, відбило у сербів усяку охоту до гумору та сміху, витіснило й відповідні фольклорні твори. Водночас такий суворий спосіб життя виробив у сербів шанобливе ставлення до відваги і мужності в бою, а тому героїзм Михайла та Щербини викликали захоплення у їх супротивників. Саме тому “жестокий Радивой так скоро полюбил Щербину. Вот почему и Щербина так сильно жалел о Михайле” [8, ч. III, 74–75].

Тут бачимо, що П. Куліш наголосив на генетичній спорідненості українців та сербів, їх органічному прагненні волі, рисах мужності, героїзму, військової вірності. Тому симпатії у сербів Щербина завоював і своєю байдужістю до смерті, веселим характером та живописними оповідями про численні пригоди запорожців у їх безперервних війнах з турками і татарами, в яких “чаще всего встречались пламя, кровь и смерть, и потому они нравились сербам до энтузиазма” [8, ч. III, 73]. На прикладі взаємин українського козака Щербини і серба Радивоя П. Куліш у цьому романі вперше написав про бойове побратимство представників різних націй [8, ч. III, 109], яке у “Чорній раді” представить уже більш виразно та переконливо.

В описах національних рис сербів відчутний вплив романтичної традиції у характеристиці так званих “диких”, “войовничих” народів. Ось як письменник описав сербів, котрі вечеряють у старовинному напівзруйнованому замку: “Посреди комнаты за длинным и широким столом помещалось около полусотни народу с черствыми лицами, с усами всевозможной величины, в разноцветных и разнокалиберных нарядах” [8, ч. III, 20].

Відповідним до цих характеристик є й бан (князь) Радивой. Ім’я цього ватажка та його портретний опис Куліш, очевидно, узяв із творів сербського героїчного фольклору – воно трапляється в юнацьких піснях, записаних В. Караджичем, збірники якого тоді студіював український романтик¹: “Ему, по-видимому, было лет пятьдесят. Глубокие с крутыми поворотами морщины на его багровом, довольно плотном лице показывали следы неукротимых страстей, терзавших его во всю жизнь.

¹ П. Куліш зазначав, що в портретних описах Радивоя він додержувався етнографічної точності: “...я старался в этом случае подражать манере сербских бардов” [8, ч. III, 209], посилаючись на видання “Народних сербських пісень” В. Караджича.

Большие влажные глаза его глядели из-под густых, мшистых бровей как-то свирепо; и вообще лицо его имело выражение раздражительное и жестокое. Казалось, каждое мгновение он был готов выхватить из-за широкого своего пояса кинжал и броситься на первую жертву” [8, ч. III, 23].

Куліш зазначив, що Радивой душу мав “азиатскую” [8, ч. III, 154], про що свідчить його (Радивой) ставлення до смерті: “растерзанное горестями сердце (Радивой. – *V. I.*) выражает свое равнодушие к смерти не такими (як у запорожця. – *V. I.*) признаками: его веселость дика, забвение к жизни в нем страшно, в его хохоте и рыдании звучат одни и те же струны” [8, ч. III, 38]. У своєму гніві Радивой Щербині нагадав дикого коня на аркані [8, ч. III, 109]. “Имел в себе что-то азиатское” [8, ч. III, 131] і пишний одяг доньки Радивой Роксанди. Як же відрізняються ці характеристики від опису українського старосвітського пана Бардака: “Почтенные седины пана Бардака, его важный, хоть и веселый, вид и звонкий голос, в ласковом тоне которого отзывалось что-то повелительное, внушали молодым козакам невольное уважение” [8, ч. III, 76].

Цікаво, що опис по-східному вбраної кімнати Радивой (його підручні виявляли до нього “обряд восточной вежливости” [8, ч. III, 23], а сам він уявлявся як “царь зверей посреди своих разношерстных подданных” – [8, ч. III, 43]) дуже схожий до опису печери графа Монте-Крісто з однойменного роману О. Дюма, написаного пізніше, ніж твір П. Куліша. Килими та низенькі дивани, що були в Радивоевих печерах, Щербині нагадали Крим і Туреччину. Запорожець “даже почувал запах восточных ароматических курений” [8, ч. III, 85–86].

Відповідно до національних особливостей свого характеру Радивой завжди був “молчалив, угрюм и свиреп, как зверь” [8, ч. III, 72]. Причиною такого стану ватажка сербів могло бути його вимушене перебування на чужій землі, в якій він жив, “как лев в железной клетке” [8, ч. III, 72]. Радивой, очевидно, не був легальним переселенцем на землі запорожців, бо постійно мріє про повернення додому, та й Щербина ставиться до нього з симпатією, хоча у 1750–1760-х роках (подійний час роману) відбувалися численні сутички між запорожцями та сербами за землю. У Сербії тоді також був великий простір для самовираження неспокоїної войовничо-авантюрної натури (недаремно Кирило Тур прагне потрапити у Чорногорію, звичайно у XVII ст. мало чим відрізнялися від тих, які були через століття в Сербії).

П. Куліш постійно наголошував на тому, що серби і на чужині не забули свого героїчного фольклору. Їхній вождь дуже любив юнацькі пісні, які постійно наспівував, підбираючи твори під свій настрій. Улюбленими були пісні про Марка Королевича, інформацію про які український письменник почерпнув зі збірників В. Караджича та праць Ю. Венеліна. Так, пісні про те, як Марко Королевич знайшов батьківську шаблю¹ або про те, як цей герой, “умирая, раздробил в куски свою саблю, чтоб она не досталась туркам, и чтоб турки не гордились саблею столь славного витязя” [8, ч. III, 80–81] свідчили про добрий настрій бана, про ясну “погоду в его душе” [8, ч. III, 77]. Пісні про національного героя південнослов’янського героїчного епосу (П. Куліш підкреслював, що Марко Королевич був героєм, “составляющем для сербов предмет гордости и идеал воинских добродетелей” – [8, ч. III, 97]) Радивой завжди слухав із “глубоким чувством воина и патриота” [8, ч. III, 97].

¹ Детальніше про цю пісню, а також про національні риси характеру Марка Королевича див.: [3, 68–85].

Збираючись у похід, Радивой прагнув одягатися, як знаменитий фольклорний герой: “Радивой [...] вышел на крыльцо, держа в руке огромную булаву, утыканную железными шипами и принадлежавшую, по преданию, Марку Кралевичу, который, едучи в поход, всегда, говорят, имел обыкновение вешать с одной стороны седла большой кожаный мех вина, а с другой, для равновесия, эту булаву” [8, ч. III, 158]. Тоді ж Радивой вважав себе нащадком славного Вучка Любичича, завершальні рядки з пісні про якого П. Куліш подав у своєму творі, використавши збірник В. Караджича [5, 131].

Перед боєм бан постав у своєму “полуазиатском наряде, в шапке с белым пером, в блестящем панцире, с булавою Марка Кралевича в руке” [8, ч. III, 159]. Саме таким Кулішеві й уявлявся вождь войовничого народу (згадаймо, що схожим був і одяг П. Дорошенка на портреті в садибі старого Чарниша), такий воїн “мог бы внушить вдохновение певцу, для которого слуха звон оружия приятен так же, как и звон струн, и сербский бард в восторженной своей импровизации непременно сказал бы, что конь его делал прыжки “в три копыа вперед и в четыре вверх под небеса” [8, ч. III, 159].

Отже, яскраво описуючи зовнішній вигляд Радивоя-воїна, П. Куліш органічно використав стилістику сербського героїчного народного епосу, наче підлаштовуючись під манеру невідомого сербського співця. Відтак, кінь Радивоя нагадує коня Мілоша Войновича, котрий супроводжував знаменитого короля Стефана Сильного в його весільному поїзді [8, ч. III, 160], а ватажок сербів із роману П. Куліша врешті-решт постає як поєднання стовпа вогню та бурхливого гірського потоку [8, ч. III, 160].

Прагнучи всебічно змалювати особливості сербського національного характеру, Куліш спинився і на описі їх народної музики та співу. Щербину здивував музичний інструмент, на якому Роксанда виконувала пісню про Марка Королевича. Інструмент нагадував гітару “об одной только струне” [8, ч. III, 94] і викликав у запорожця довгий внутрішній монолог про їх національну своєрідність: “Бандура не бандура; скрипка не скрипка! Эти сербы хороши только, когда дойдет дело до сабли или до кубка; но в других случаях народ пребестолковый: хватают на дороге людей без всякой причины, играют в молчанку, когда добрый человек добивается путного ответа, крестятся по-христиански, а обычаями те же турки, и смешнее всего, хотят на одной струне прославлять своих предков! Так ли прославляют у нас храбрых рыцарей? Когда пустишь рокот по тридцати струнам бандуры, кажется, будто души павших в бою козаков собрались вокруг тебя роем и подняли говор при стуке ковшей и звоне сабель” [8, ч. III, 94–95].

Водночас сама музика Щербині сподобалася – вона навіть була йому ніби знайома. Це було наче “завывания того ветру, который мчится по степи, клубя и катя вперед по диким камышам и бурьяну струи пламени и потоки дыму; она напомнила ему крик диких птиц, летящих весною огромными стадами из-за Черного моря, напомнила зов голосов, перекликающихся и гложущих в лесу. Так была она дика и вместе естественна” [8, ч. III, 95]. Музика змусила запорожця переглянути свої судження про сербів, а письменник, маючи нагоду, висловив цікаві думки про спорідненість українського та сербського народного мелосу: “запорожец, которого слух образовался под напев малороссийских народных дум, торжественных и вместе раздумных, почувал в песне Роксанды что-то родное, и хотя ясно не понимал ее содержания, однако ж в нем отозвались те душевные ощущения, какие испытывает воин в своей кровавой, мучительной и вместе сладостной для него потехе” [8, ч. III, 96].

Південнослов'янську тему П. Куліш розвинув і в “Чорній раді”, причому детальніше про неї йшлося в ранніх російськомовних редакціях твору, а в остаточних версіях (україномовному та російськомовному варіантах 1857 року) вона зазнала суттєвого редагування. Закономірно, що ця тема переважно стосується образу Богдана Чорногора, який таки переконав свого побратима Кирила Тура їхати з ним в Чорногорію. Саме Чорногорові П. Куліш приписав міфологічну оповідь про Чорногорію, яку переповів Кирило Тур, бо Чорногор не знав української мови. Додам, що образ Шрама як священика та воїна П. Куліш запозичив з опису Чорногорії, яку зробив відомий свого часу мандрівник та інженер Єгор Ковалевський (1811–1868). Загалом в редакції частини роману “Чорна рада” під назвою “Киевские богомольцы в XVII столетии” (1846) маємо чимало прикладів вияву Кулішевих симпатій саме до цієї країни, що може бути предметом окремого наукового розгляду.

Зацікавленість європейською тематикою П. Куліш не полишав і надалі, відповідно скорегувавши їх вектор: його цікавила передусім Польща та її взаємини з Україною, чому сприяла, як уже йшлося, дружба з М. Грабовським, літературні твори якого П. Куліш перекладав та інтерпретував. Тут треба згадати і працю П. Куліша в Департаменті духовних справ у Варшаві в 1860-х роках, а щодо 1880-х років деякі літературознавці писали навіть про так званий польський період творчості письменника. Певний відбиток на характер використання європейських цінностей у творчому мисленні П. Куліша справив і процес його виходу з-під російського підданства та прагнення отримати австро-угорське громадянство. Однак це уже теми інших наукових досліджень.

1. *Багрій Р.* Шлях сера Вальтера Скотта на Україну (“Тарас Бульба” М. Гоголя і “Чорна рада” П. Куліша в світлі історичної романістики Вальтера Скотта). – К., 1993.
2. *Брандес Г.* Главные течения в литературе XIX века. 1. Литература эмигрантов // *Брандес Г.* Собрание сочинений: В 20 т. – СПб. – Т. 5.
3. *Венелин Ю.* О характере народных песен у славян задунайских. – М., 1836. – 1. Сербские. Осман Шеович. Женитьба Павла Плетикосы.
4. Відділ рукописів Інституту російської літератури (Пушкінського Дому) Російської Академії наук. – Фонд 234, опис 3, од. зберігання 357.
5. *Вук Стеф[анович] Караџић.* Народне српске пјесме. Скупио их и на свијет издао – Беч, 1833. – Кн. IV.
6. *Гомер.* Одиссея. – Харків, 2002.
7. *Жуковский В.* Новые стихотворения. – СПб., 1849. – Т. 2. Одиссея. I–XIII песни.
8. *Кулиш П. А.* Михайло Чарнышенко, или Малороссия восемьдесят лет назад. – К., 1843. – Ч. 1–3.
9. *Кулиш П.* Около полу столетия назад. Литературные воспоминания // Пантелеймон Куліш. Матеріали і дослідження. – Львів–Нью-Йорк, 2000.
10. *Кулиш П.* Повне зібр. творів. Листи. – К., 2005. – Т. 1.
11. *Кулиш П.* Повесть о старых временах и обычаях малороссийских // Твори Пантелеймона Куліша. – Х.-К. – Т. 1.
12. [Куліш П.] Жизнь Куліша // Куліш П. О. Твори: В 2 т. – К., 1994. – Т. 1.
13. *Кулиш П.* Самое обыкновенное происшествие // Современник. – 1846. – Т. XLIV. – [№ 11].
14. *Кулиш П.* Хуторская философия и удаленная от света поэзия. – СПб., 1879.

15. *Куліш П.* Записки о Южной Руси. – СПб., 1856. – Т. 1.
16. *Куліш П.* Записки о Южной Руси. – СПб., 1857. – Т. 2.
17. *Левин Ю. Д.* “Поэмы Оссиана” Джеймса Макферсона // *Макферсон Д.* Поэмы Оссиана. – Ленинград, 1983.
18. *Нейман Б.* Куліш і Вальтер Скотт // Пантелеймон Куліш. Збірник праць Комісії для видавання пам'яток новітнього письменства (Збірник історично-філологічного відділу УАН, №53). – К., 1927.
19. *Филипович П.* Кулішева варіація сюжету про Навзікаю // Твори Пантелеймона Куліша. – Х.-К. – Т. 1.
20. *Хвильовий М.* Твори: У 2 т. – К., 1990. – Т. 2.
21. Чернігівський обласний історичний музей імені В. В. Тарновського. – Інв. № Ад. 225–116 // 1933.
22. *Шевырев С.* [Рецензія]. Михайло Чарнышенко, или Малороссия восемьдесят лет назад // Москвитянин. – 1843. – Часть IV. – № 7.
23. *Яворницький Д. І.* Історія запорізьких козаків: У 3 т. – Львів: Світ, 1990. – Т. 1.
24. *Яценко М. Т.* Романтизм // Історія української літератури XIX століття / За ред. М. Т. Яценка: У 3 кн. – К., 1995. – Кн. 1: Перші десятиріччя XIX ст.

EUROPEAN FOLKLORE AND LITERATURE MOTIVES IN PANTELEYMON KULISH' WORKS OF 1840-IES

Vasyl' IVASHKIV

*Ivan Franko National University in L'viv,
Filaret Kolessa Ukrainian Folkloristics Department,
1/345, Universitets'ka st., L'viv, Ukraine,
e-mail: folklore@franko.lviv.ua*

Apart from the constant attention to the theme of Ukraine, its past and present P. Kulish (1819-1897) often used the artistic experience of European literatures (in particular, W. Scott), and reinterpreted European themes and plots owing to his brilliant knowledge of cultures and languages of the majority of European nations. This gave M. Khvylyovy the reason to call Kulish a real European, a person who could be considered a western intellectual.

The article studies special plot transformations of the sixth song of Homer's "Odyssey" in the idyll "Orysyia" and how the theme of antiquity has been interpreted in Kulish's works. The Slavonic topic in the writer's heritage can also be considered significant from the artistic point of view. Its peculiarities may be traced in the historical novels "Mykhaylo Charnyshenko, or Malorossiya eighty years ago" and "The Commoners' Council" ("Chorna Rada"). On the basis of the former work one can mention the so called Serbian plot line.

Key words: European theme in Ukrainian literature, Romanticism, idyll, Homer.

Стаття надійшла до редколегії 05.05.2007

Прийнята до друку 20.05.2007